

GLORIAM PRAECCEDIT HUMILITAS

(Prz 15,33)

KSIĘGA PAMIĄTKOWA

DLA KSIĘDZA PROFESORA ANTONIEGO TRONINY

w 70. ROCZNICĘ URODZIN

CZĘSTOCHOWA 2015, s. 515-533

KS. MAREK PARCHEM

(UNIWERSYTET STEFANA KARDYNAŁA WYSZYŃSKIEGO)

TEOLOGICZNE ZNACZENIE TERMINU „NIEBIOŚA” JAKO ZASTĘPCZEGO OKREŚLENIA BOGA W TRADYCJI BIBLIJNEJ ORAZ W LITERATURZE RABINICZNEJ

W tradycji biblijnej termin „niebiosów” jest określeniem części wszechświata, jak również miejsca przebywania Boga. W pierwszym przypadku ten rzeczownik – często występujący w paralelizmie z określeniem „firmament” – jest używany w sensie przestrzennym, oznaczając część kosmosu położoną nad ziemią (Rdz 1,6-8), gdzie znajdują się słońce, księżyc i gwiazdy (Rdz 1,14-15) i skąd na ziemię spada deszcz (Rdz 8,2; Pwt 11,11; Iz 55,10), rosa (Rdz 27,28; Pwt 33,28), śnieg (Iz 55,10), grad (Wj 9,22; Joz 10,11) i błyskawice (Ps 18,14-15). W drugim przypadku termin „niebiosów” jest używany w sensie teologicznym na oznaczenie miejsca przebywania/zamieszkania Boga, gdzie znajduje się Jego tron i skąd sprawuje swoją królewską władzę nad całym wszechświatem (np. Iz 6,1; 57,15; Ps 2,4; 11,4; 1Krl 8,30).¹

¹ Zob. J.A. SOGGIN, *šāmajim – heaven*, TLOT III, s. 1369-1372; G. BARTELMUS, *šāmajim – heaven*, TDOT XV, s. 204-236; H. TRAUB – G. VON RAD, *ouranos, etc.*, TDNT V, s. 497-512; J. NELIS, *Himmel*, w: *Bibel-Lexikon*, hrsg. H. Haag, Leipzig 1970, s. 734-738; M.G. REDDISH, *Heaven*,

1. ZANIM TERMIN „NIEBIOŚA” STAŁ SIĘ ZASTĘPCZYM OKREŚLENIEM BOGA...

W późniejszych księgach biblijnych – powstałych w okresie perskim i hellenistycznym – termin „niebiosa” zaczyna być używany bezpośrednio w odniesieniu do Boga. Początkowo używa się złożonego tytułu „Bóg/Pan niebios”, w późniejszym czasie stosuje się już sam termin „niebiosa”. Złożony tytuł „Bóg niebios” pojawia się w tekstach biblijnych, mianowicie w Księgach Ezdrasza i Nehemiasza (Ezd 1,2; 5,11.12; 6,9.10; 7,12.21.23 (2 razy); Neh 1,4.5; 2,4.20), Księdze Daniela (Dn 2,18.19.37.44; zob. też 2,28), Księdze Tobiasza (Tb[B,A] 10,11; Tb[S] 7,13; 8,15), Księdze Judyty (Jdt 5,8; 6,19; 11,17) oraz w 2Krn 36,23; Jon 1,9; Ps 136,26, jak również w literaturze pozabiblijnej, dla przykładu w papirusach z Elefantyny (Cowley, 30,2.28; 31,27; 32,4; 38,3.5; 40,1).² Pojawiają się również podobne złożone tytuły, między innymi: „Pan niebios” (Dn 5,23; Tb[S] 6,18; 7,12.17), „Król niebios” (Dn 4,34; Tb[B,A] 13,13; Tb[S] 1,18; 13,17), „Władca niebios” (Jdt 9,12). Wydaje się, że używanie przez Żydów złożonego tytułu „Bóg/Pan/Król niebios” w okresie Drugiej Świątyni z jednej strony jest nawiązaniem do starszych tekstów biblijnych (np. Rdz 24,3.7), sięgających korzeniami do tradycji kananejskiej, w której najwyższe bóstwo El jest określane jako „Pan niebios”, a z drugiej w epoce perskiej został odniesiony do Boga prawdopodobnie pod wpływem religii irańskiej, gdzie Ahura Mazdah był czczony jako „Bóg niebios”, który stworzył wszechświat. W okresie hellenistyczno-rzymskim pojawia się praktyka posługiwania się samym terminem „niebiosa” jako zastępczym określeniem Boga, co pojawia się w Księdze Daniela (Dn 4,23; 13,9.35), bardzo często występuje w Księgach Machabejskich, jak również jest poświadczona w Nowym Testamencie i późniejszej literaturze rabinicznej.³

w: *The Anchor Bible Dictionary*, v. 3, ed. D.N. Freedman, New York 1992, s. 90-91; M. HUTTER – M. DE JONGE, *Heaven šmjm ouranos (-noi)*, w: *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, ed. K. van der Toorn, Leiden 1999, s. 390; L.I.J. STADELMANN, *The Hebrew Conception of the World: A Philological and Literary Study*, AnBib 39, Rome 1970, s. 37-126; C. HOUTMAN, *Der Himmel im Alten Testament: Israels Weltbild und Weltanschauung*, OTS 30, Leiden 1993.

² Por. A.E. COWLEY, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1923.

³ Por. H. NIEHR, *God of Heaven, 'lhj hšmjm*, w: *Dictionary of Deities*, s. 370-372; D.K. AN-

2. KSIĘGA DANIELA (DN 4,23)

Tekst w Dn 4,23 jest jedynym miejscem w Biblii Hebrajskiej, gdzie termin „niebiosa” (aram. *š^emajjā*’) staje się substytutem samego Boga.⁴

Tekst Dn 4,23 przedstawia się następująco:

„²³A ponieważ rozkazano,

aby zostawić pień (pochodzący z) korzeni jego, tego drzewa,

królestwo twoje będzie trwałe dla ciebie,

od chwili, gdy uznasz, że Niebiosa sprawują władzę”.

Użycie terminu „niebiosa” jako określenie Boga (Dn 4,23) pojawiające się w aramejskim opowiadaniu w Dn 3,31-4,34, występuje w kontekście interpretacji snu, którą Daniel podaje królowi Nabuchodonozorowi (Dn 4,16-24). Podstawowym tematem całego opowiadania jest wzajemna relacja, która istnieje pomiędzy wiecznym panowaniem Boga a nietrwałym królowaniem ziemskich władców, którym Bóg powierza lub odbiera władzę. Autor Dn 4 z niezwykłą emfazą wyraża prawdę, że to nie ziemski monarcha, którym jest Nabuchodonozor, jest prawdziwym władcą, ale Bóg określony jako „Król niebios” (Dn 4,34). Świadczy o tym również fakt, że w Dn 4 z bardzo dużą częstotliwością – bo aż sześć razy – Bóg jest określany jako „Najwyższy”, co jest niespotykane w innych miejscach Księgi Daniela.

DREWS, *Yahweh and the God of Heavens*, w: *The Seed of Wisdom, Festschrift T.J. Meek*, ed. W.S. McCullough, Toronto 1964, s. 45-57; M. HENGEL, *Judaism and Hellenism: Studies in their Encounter in Palestine during the Early Hellenistic Period*, v. I, trans. J. Bowden, London 1996, s. 297-298 oraz t. II, s. 199; L.L. GRABBE, *Judaic Religion in the Second Temple Period: Belief and Practice from the Exile to Yavneh*, London – New York 2000, s. 215-216; P.R. BEDFORD, *Temple Restoration in Early Achaemenid Judah*, JSJSup 65, Leiden 2001, s. 122-129; M. PARCHEM, *Pojęcie królestwa Bożego w Księdze Daniela oraz jego recepcja w pismach qumrańskich i w apokaliptyce żydowskiej*, RSB 9, Warszawa 2002, s. 32-35.

⁴ Por.: J.A. MONTGOMERY, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Daniel*, ICC, Edinburgh 1927, s. 239; J.J. SŁOTKI – E. ORATZ, *Daniel-Ezra-Nehemiah. Hebrew Text and English Translation with Introduction and Commentary*, SBBS, New York 1999², s. 36; J.G. BALDWIN, *Daniel. An Introduction and Commentary*, TOTC, Leicester 1978, s. 113; A. LACOCQUE, *The Book of Daniel*, trans. D. Pellauer, Atlanta 1979, s. 79; D.S. RUSSELL, *Daniel*, DSB, Philadelphia 1981, s. 78; J.E. GOLDINGAY, *Daniel*, WBC 30, Dallas 1989, s. 85; J.J. COLLINS, *Daniel. A Commentary on the Book of Daniel*, Hermeneia, Minneapolis 1993, s. 229; M. PARCHEM, *Księga Daniela. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, NKB.ST XXVI, Częstochowa 2008, s. 348.

Użycie terminu „niebios” jako zastępczego określenia samego Boga w Dn 4,23 wynika z kompozycji całego aramejskiego opowiadania w Dn 4, w którym słowo „niebios” występuje szesnaście razy i pełni szczególną rolę.⁵ W śnie, który Nabuchodonozor opowiada Danielowi (ww. 7-9), król zobaczył potężne drzewo sięgające „aż do niebios” (w. 8). Następnie król widzi istotę niebiańską zstępującą „z niebios” (w. 10), która zapowiada ociosanie drzewa i pozbawienia go listowia oraz gałęzi (ww. 11-13). Wszystko to, co spotyka potężne drzewo ma pokazać, że najwyższa władza należy tylko do Boga i to od Niego zależy sprawowanie władzy przez ludzi: „aby poznali żyjący, że Najwyższy sprawuje władzę w królestwie ludzkim, i komu chce, daje je, i najniższego z ludzi ustanawia nad nim” (w. 14). W interpretacji snu Daniel stwierdza, że tym potężnym drzewem jest król, którego wielkość dosięgała „aż do niebios” (w. 19). Z powodu swej pychy król zostaje ukarany i zgodnie z postanowieniem Boga zostaje mu odebrana królewska władza (ww. 20-21.30). Jedynym warunkiem odzyskania przez Nabuchodonozora panowania w królestwie ziemskim jest uznanie, że najwyższym władcą jest Bóg (ww. 22.23.29). Po stracie królestwa i upokorzeniu króla, który popada w chorobę i upodabnia się do zwierząt (w. 30), Nabuchodonozor wznosi swe oczy „do niebios” (w. 31). W konsekwencji król odzyskuje rozum i sławi Boga jako tego, który jest prawdziwym, wiecznym i najwyższym władcą (ww. 31-32). Gdy król uznaje władzę Boga nad sobą, zostaje mu przywrócona władza (w.33), a to prowadzi do wyznania, że Bóg jest „Królem niebios” (w. 34).⁶

Warunkiem odzyskania władzy przez Nabuchodonozora jest uznanie przez niego najwyższej władzy Boga, co zostało w opowiadaniu Dn 4 wyrażone trzy razy (ww. 22.23.29). Autor Dn 4 używa w odniesieniu do Boga dwóch określeń, które występują w następującej sekwencji: „Najwyższy” (w. 22) – „Niebios” (w. 23) – „Najwyższy” (w. 29). Oto następujące teksty:

Dn 4,22: ‘*ad dī-tinda*’ *dī-šallîṭ* ‘*illāj*’ā *b^emalkūt*’ *’ānāšā*’ *ūl^eman-dī jišbē*’ *jitt^eninnah* – „(...) aż uznasz, że Najwyższy jest sprawującym władzę w królestwie ludzkim, i komu chce, daje je”.

⁵ Por.. szerzej J.E. GOLDINGAY, *Daniel*, s. 85-86.

⁶ Por.. TAMŻE, s. 89; M. PARCHEM, *Księga Daniela*, s. 349.

Dn 4,23: *min-dî tinda‘ dî šallîtin š^emajjā’* – „(...) od chwili, gdy uznasz, że Niebiosa są sprawującymi władzę”.

Dn 4,29: *‘ad dî-tinda‘ dî-šallîṭ ‘illāj’ā b^emalkūt ‘ānāšā’ ūl^eman-dî jišbē’ jitt^eninnah* – „(...) aż uznasz, że Najwyższy jest sprawującym władzę w królestwie ludzkim, i komu chce, daje je”

Warto zwrócić uwagę, że te trzy wyrażenia – poza złożoną formułą przybierającą znaczenie przyimkowe na początku – mają identyczną strukturę. We wszystkich pojawiają się te same terminy niemal w takiej samej formie. Pierwszym słowem jest czasownik *tinda‘* (Pe‘al *imperfectum* 2.os. r.m. l.poj. od *jd‘* – „znać, poznać, wiedzieć”). Aramejski czasownik *jd‘* – podobnie jak w języku hebrajskim – obok znaczenia podstawowego, tj. „znać”, oznacza również „uznać” (zob. np. Wj 8,18; 9,29; Iz 45,3; Ps 36,11; 91,14). Drugim terminem jest przymiotnik *šallîṭ* – „panujący, sprawujący władzę; władca” (w ww. 22 i 29: l.poj; w w. 23: l.mn.). Trzecim słowem jest określenie odnoszące się do Boga, mianowicie w ww. 22 i 29 pojawia się termin *‘illāj’ā* (*Ketib: ‘illājā’ / Qere: ‘illā’āh*) – „Najwyższy”; natomiast w w. 23 jest nim słowo *š^emajjā’* – „Niebiosa”. Sekwencja kolejnych określeń w odniesieniu do Boga (tj. „Najwyższy” – „Niebiosy” – „Najwyższy”) wskazuje, że mają one znaczenie synonimiczne i wyrażają prawdę o najwyższej i absolutnej władzy Boga, która obejmuje swoim zasięgiem zarówno sferę ziemską, jak i niebiańską. Można przypuszczać, że użycie przez autora Dn 4 terminu „niebiosy” jako substytutu Boga było rezultatem z jednej strony wiary w „Boga/Pana niebios”, a z drugiej przekonania o tym, że niebiosy są mieszkaniem Boga. Innymi słowy, termin *š^emajjā’*, użyty w Dn 4,23 jako zastępcze określenie samego Boga, staje się swoistego rodzaju „skrótom myślowym” oznaczającym Boga, który przebywa w niebiosach, gdzie znajduje się Jego tron i skąd sprawuje swoją królewską władzę.⁷

Warto zwrócić uwagę, że w Dn 4 pojawiają się jeszcze dwa inne wyrażenia zawierające termin „niebiosy”, które odnoszą się do Boga.

⁷ J. HOMERSKI (*Księga Daniela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – eskursy*, PŚST XI/2, Poznań 2008, s. 93) sugeruje, że w Dn 4,23 posłużono się terminem „niebiosy” z powodu panującego po niewoli szacunku dla przykazania Dekalogu zakazującego nadaremno używania imienia Boga (Wj 20,7; Pwt 5,11), co jednak wydaje się mało przekonujące z uwagi na kontekst użycia w Dn 4,23 terminu „niebiosy” jako substytutu Boga.

Pierwszym z nich jest *qāl min-š^emajjā'* – „głos z niebios” (Dn 4,28), który oznajmia królowi Nabuchodonozorowi karzący wyrok, a więc odebranie mu królewskiej władzy. Bez wątpienia wyrażenie „głos z niebios”, który dosłownie „spadł” na króla, jest określeniem głosu samego Boga oznajmającego swoją wolę (Iz 9,7). Zwrot „głos z nieba” pojawia się w pismach Nowego Testamentu (np. Mk 1,11; Mt 3,17; Łk 3,22; J 12,28; Dz 11,9; 2P 1,18; Ap 10,4; 11,12; 14,2; 18,4) i często występuje w literaturze rabinicznej.⁸

Drugim wyrażeniem jest stwierdzenie, że Nabuchodonozor „podniósł swoje oczy do niebios (*lišmajjā'*)” w Dn 4,31, co wyraża myśl o zwróceniu się króla do Boga. Rezultatem tego jest przywrócenie mu królewskiej władzy, ponieważ zaakceptował wyższość władzy Boga nad sobą, o czym świadczy wypowiedziana przez niego doksologia, w której nazywa Boga „Królem niebios” (w. 34). W tradycji biblijnej „spoglądanie w niebios / ku górze” jest często synonimem modlitwy, w której człowiek zwraca się o pomoc do Boga, mieszkającego w niebiosach (np. Ps 123,1; zob. Iz 17,7; Ps 25,15-16; 121,1-2; 141,8).⁹

3. KSIĘGI MACHABEJSKIE (1-2MCH)

W Księgach Machabejskich (1-2Mch) termin „niebo” (grec. *ouranos*) występuje kilkanaście razy jako zastępcze określenie Boga, co czyni je wyjątkowymi w porównaniu z innymi księgami biblijnymi.

Na szczególną uwagę zasługuje tekst w 1Mch 4,24. Po odniesieniu zwycięstwa nad wojskiem syryjskim dowodzonym przez Gorgiasza (1Mch 4,12-23), Juda Machabeusz i jego wojsko wyrażają swoją radość, wysławiając Boga za Jego dobroć, dzięki której pokonali wrogów (1Mch 4,24-25).

⁸ W późniejszej tradycji żydowskiej – w targumach i w literaturze rabinicznej – oznajmienie człowiekowi woli Boga jest wyrażane za pomocą zwrotu, który dosłownie oznacza „córka głosu” (hebr. *bt qwl*; aram. *brt ql'*). Por. O. BETZ, *fōnē, etc.*, TDNT IX, s. 288-290; H. STRACK – P. BILLERBECK, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, t. I, München 1922, s. 125-134; G.F. MOORE, *Judaism in the First Centuries of the Christian Era: The Age of Tannaim*, t. 1, Peabody 1997 (1st edition: Cambridge 1927), s. 421-422; M. KADUSHIN, *The Rabbinic Mind*, Binghamton 2001 (1st edition: 1952), s. 261-263.

⁹ Por. M. PARCHEM, *Księga Daniela*, s. 354.

W 1Mch 4,24 Żydzi dziękują Bogu za Jego pomoc i ocalenie:

„²⁴I wracając, śpiewali hymny i dziękowali Niebu (*eulogoun eis ouranon*), bo jest dobre, bo na zawsze łaskawość Jego. ²⁵I stało się wielkie ocalenie Izraela w tym dniu (1Mch 4,24-25).

Tekst 1Mch 4,24 stanowi reminiscencję licznych tekstów biblijnych, w których wysławia się Boga i dziękuje za Jego dobrodziejstwa (zob. np. 2Krn 20,21; Ps 106,1; 107,1; 136). Nawiązuje w sposób niemal dosłowny do Ps 118,1. Warto zwrócić uwagę, że podczas gdy w Ps 118,1 występuje imię własne Boga, tj. JHWH (TH: *jwhw*; LXX: *kyrios*), to w 1Mch 4,24 pojawia się termin *ouranos* („niebo”), co w sposób wyraźny pokazuje, że dla autora 1Mch nie ma żadnej różnicy pomiędzy posługiwaniem się terminami: JHWH / Pan / Niebiosa.¹⁰

Ps 118,1 (TM): *hōdû lajwhw kî-ṭōb kî l'ôlām ḥasdô* – „Dziękujcie JHWH, bo jest dobry, bo na zawsze łaska Jego!”.

Ps 117,1 (LXX): *eksomologeisthe tō kyriō hoti eis ton aiōna to eleos autou* – „Wysławiajcie Pana, bo jest dobry, bo na zawsze łaskawość Jego!”.

1Mch 4,24: *eulogoun eis ouranon hoti agathos hoti eis ton aiōna to eleos autou* – „Dziękowali Niebu, bo jest dobre, bo na zawsze łaskawość Jego”.

W kontekście opisu męczeńskiej śmierci siedmiu braci oraz ich matki (2Mch 7,1-42), termin „niebo” jako zastępcze określenie samego Boga występuje w ww. 11 i 34. W 2Mch 7,11 trzeci z braci, nie bojąc się cierpienia, sam okazuje prześladowcy części ciała, i wyznaje swoją wiarę, że przy zmartwychwstaniu umarłych otrzyma je z powrotem od Boga: „(...) Z Nieba (*ex ouranou*) je otrzymałem, lecz z powodu Jego praw gardzę nimi i mam nadzieję, że znowu je dostanę”. To, że termin „niebo” jest tutaj substytutem Boga zostało wzmocnione poprzez wzmiankę o „Jego prawach”, która bez wątplenia odnosi się do Prawa (tj. Tory), które Bóg za pośrednictwem Mojżesza dał Izraelowi.¹¹

¹⁰ Por. J.A. GOLDSTEIN, *I Maccabees. A New Translation with Introduction and Commentary*, AB 41, Garden City 1976, s. 265-266; M. HUTTER, M. DE JONGE, *Heaven śmjm ouranos (-noi)*, s. 389-390.

¹¹ Por. G.W.E. NICKELSBURG, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life in Intertestamental Judaism*, HTS 26, Cambridge – London 1972, s. 94-95; J.A. GOLDSTEIN, *II Maccabees. A New Translation with Introduction and Commentary*, AB 41A, New York 1983, s. 306; D.R.

W 2Mch 7,34 ostatni z braci przed męczeńską śmiercią zwraca się do króla Antiocha Epifanesa i w przemówieniu skierowanym do prześladowcy stwierdza: „Ty zaś, bezbożny i spośród wszystkich ludzi najbardziej zbrodniczy, nie wynoś się na próżno, łudząc się zwodniczymi nadziejami, podnosząc rękę przeciw niebiańskim sługom (*ouranious paidas*)”. W wyrażeniu „niebiańscy słudzy”, tj. „słudzy Nieba”, przymiotnik *ouranios* („niebiański”) bez wątpienia jest zastępczym określeniem Boga.¹² W tradycji biblijnej wyrażenie „sługa Boga” jest często szacownym tytułem, którym obdarzani są ludzie, za pośrednictwem których Bóg objawia swoją dobroć wobec poszczególnych ludzi lub całego narodu Izraela, np. Mojżesz (Wj 14,31; Joz 1,2; ok. 40 razy), Abraham (Rdz 26,24; Ps 105,6), Dawid (2Sm 3,18; 7,8; 1Krl 11,13), prorocy (1Krl 14,18; 2Krl 17,13). W kontekście prześladowań warto wspomnieć o trzech młodzieńcach żydowskich wrzuconych do ognistego pieca z powodu odmowy złożenia hołdu posągowi wzniesionemu przez króla Nabuchodonozora. Zostali oni obdarzeni tytułem „słudzy Najwyższego” (Dn 3,26). Podobnie Daniel, wtrącony do jaskini lwów za praktykowanie modlitwy, jest nazwany „sługą Boga żyjącego” (Dn 6,21).

Cztery razy termin „niebo” jako określenie zastępcze osoby Boga pojawia się w wyrażeniu „wołać do Nieba” (1Mch 3,50; 4,10.40; 9,46), gdzie przybiera znaczenie modlitwy zanoszonej do Boga. W dwóch tekstach (1Mch 4,10; 9,46) to wyrażenie występuje w kontekście militarnym. W 1Mch 4,10 wyrażenie „wołać do Nieba” przybiera znaczenia prośby o zwycięstwo nad wrogiem zanoszonej do Boga, co podkreśla użyty tu czasownik *boaō* („wołać/krzyczeć”), który często pojawia się w znaczeniu wołania o pomoc, a w sensie religijnym oznacza modlitewne błaganie. Przed walką z Gorgiaszem, dowódcą wojsk syryjskich, Juda Machabeusz zagrzewa Żydów do walki w następujących słowach:

„⁸I Juda powiedział do ludzi, którzy z nim byli: «Nie bójcie się ich wielkiej liczby i nie obawiajcie się ich natarcia! ⁹Przypomnijcie sobie, jak zostali ocaleni ojcowie nasi w Morzu Czerwonym, gdy ścigał ich faraon razem z wojskiem. ¹⁰Teraz więc wołajmy do Nieba (*boēsōmen eis ouranon*), może będzie miał w

SCHWARTZ, *2 Maccabees*, CEJL, Berlin – New York 2008, s. 305.

¹² Por. J.A. GOLDSTEIN, *II Maccabees*, s. 316; D.R. SCHWARTZ, *2 Maccabees*, s. 315-316.

nas upodobanie i wspomni na przymierze zawarte z ojcami, i zgniecie dzisiaj to wojsko przed nami, ¹¹i poznają wszystkie narody, że jest Ten, który wyzwala i ocala Izraela»” (1Mch 4,8-11).

W 1Mch 9,46 w zwrocie „wołać do Nieba” został użyty czasownik *krazō* („krzyczeć/ głośno wołać”), a całe wyrażenie – podobnie jak w 1Mch 4,10 – przybiera znaczenie prośby o pomoc zanoszonej do Boga w kontekście militarnym. Jonatan przed bitwą z wojskami syryjskimi wzywa Żydów, aby modlili się do Boga o ocalenie:

„⁴⁴I powiedział Jonatan do tych, którzy byli przy nim: «Powstańmy i walczmy o swoje życie! (...) ⁴⁶Teraz więc wołajcie do Nieba (*kekraksate eis ton ouranon*), aby wyjść cało z ręki naszych wrogów»” (1Mch 9,44-46).

W kolejnych dwóch tekstach (1Mch 3,50; 4,40) wyrażenie „wołać do Nieba” występuje w znaczeniu modlitwy błagalnej i lamentacji. W 1Mch 3,50 przybiera ono znaczenie modlitwy błagalnej, w której Żydzi zwracają się do Boga prosząc Go o radę:

„⁴⁹(...) zebrali nazirejczyków, których dni się wypełniły, ⁵⁰i wołali głośno do Nieba (*eboēsan fōnē eis ton ouranon*), mówiąc: «Co mamy uczynić z tymi i gdzie ich zaprowadzić?»” (1Mch 3,49-50).

W 1Mch 4,40 zwrot „wołać do Nieba” ma charakter lamentacji. Po zwycięstwie nad wojskami Gorgiasza, Juda Machabeusz wraz ze swoim wojskiem udaje się do Jerozolimy, gdzie zamierza oczyścić Świątynię. Widok zniszczonej Świątyni wywołuje wśród Żydów ogromny ból i żal, co przeradza się w lament:

„³⁷(...) i wstąpili na górę Syjon. ³⁸I zobaczyli sanktuarium spustoszone, i ołtarz zbezczeszczoney, i bramy spalone, a na dziedzińcach krzaki rosnące jak w lesie albo na jakiejś górze, zaś pomieszczenia kapłanów w ruinie. ³⁹Rozdarli więc swoje szaty, i podnieśli ogromny lament, i posypali się popiołem, ⁴⁰i upadli twarzą na ziemię, i zaczęli grać na trąbach sygnałowych, i wołali do Nieba (*kai eboēsan eis ouranon*)” (1Mch 4,37-40).

W znaczeniu modlitwy zanoszonej do Boga w kontekście militarnym termin „niebo” pojawia się również w 2Mch 15,21. Przed bitwą z wojskami syryjskimi pod wodzą Nikanora, Juda Machabeusz modli się do Boga błagając

o zwycięstwo (2Mch 15,20-24). Autor 2Mch 15,21 stwierdza, że Juda „wyciągając ręce do Nieba (*anateinas tas cheiras eis ton ouranon*) wzywał dokonującego cudów Pana”.

W kilku tekstach – również w kontekście militarnym – termin „niebo” jako substytut Boga pojawia się jako określenie źródła siły i pomocy dla Żydów walczących z poganami. W 1Mch 3,18-19 Juda Machabeusz przed bitwą z wojskami Serona stwierdza: „¹⁸(...) Łatwiej jest wielu zgnieść ręką nielicznych, i nie czyni różnicy Niebu ocalić przy pomocy wielu czy niewielu. ¹⁹Ponieważ nie od dużej liczby wojska zależy zwycięstwo w bitwie, lecz siła przychodzi z Nieba (*ek tou ouranou hē ischys*)”.

W podobny sposób wypowiada się Jonatan w liście skierowanym do Spartan (1Mch 12,5-18), w którym stwierdza: „mamy bowiem z Nieba pomoc (*eks ouranou boētheian*), która nas wspomaga, i zostaliśmy uratowani od wrogów, a nasi wrogowie zostali upokorzeni” (1Mch 12,15; zob. też 2Mch 8,20). Szymon, zwracając się do swoich synów, wzywa ich do stanięcia na czele tych, którzy walczą z poganami: „Teraz jestem już stary, wy zaś dzięki miłosierdziu jesteście w odpowiednim wieku. Stańcie więc na moim miejscu i mojego brata, i wyjdźcie walczyć w obronie naszego narodu, a pomoc z Nieba (*eks tou ouranou boētheia*) niech będzie z wami” (1Mch 16,3).

W 2Mch 11,10.13 – w kontekście opisu walki z Lizjaszem i klęski zadanej mu przez Judę Machabeusza (2Mch 11,1-15) – terminy „niebo” oraz „Bóg” występują w paralelizmie oznaczając sprzymierzeńca, który wspomaga Żydów w walce z wojskami syryjskimi, dzięki czemu mogli oni odnieść zwycięstwo nad poganami:

„¹⁰Wyruszyli więc w szyku bojowym, z Nieba sprzymierzeńca (*ton ap' ouranou symmachon*) mając, bo zmiłował się nad nimi Pan (...). ¹³(...) doszedł do przekonania, że Hebrajczycy są niezwyciężeni, ponieważ potężny Bóg jest ich sprzymierzeńcem (*tou dynamenou theou symmachountos autois*)”.

W dwóch tekstach termin „niebo” jako zastępcze określenie Boga pojawia się w odniesieniu do króla Antiocha Epifanesa (2Mch 9,4.20). W 2Mch 9,4 znajduje się zwrot „sąd z Nieba”, który oznacza karzący wyrok wydany przez

Boga na Antiocha Epifanesa.¹³ Bezbożny król, który w swej pysze i arogancji zbezczescił Świątynię i prześladował wiernych Bogu, dowiedziawszy się o klęsce Nikanora zadanej mu przez Judę Machabeusza, postanowił zgładzić Żydów (por. Dn 11,44-45). Jednak Bóg w swojej sprawiedliwości ukarał króla, zsyłając na niego śmiertelną chorobę, co w konsekwencji doprowadziło do ocalenia Żydów:

„⁴ Zapłonawszy więc gniewem postanowił, że na Żydach wynagrodzi sobie zniewagę doznaną ze strony tych, którzy go przegnali. Dlatego rozkazał woźnicy, aby nieustannym galopem przebył tę drogę. Lecz sąd z Nieba (*tēs ex ouranou dē kriseōs*) przyszedł na niego, bo tak z pychą powiedział: «Jerozolimę uczynię cmentarzem Żydów, gdy tam przybędę»”.

Król, dotknięty chorobą, obiecuje obdarzyć wolnością Żydów, a nawet, że sam zostanie Żydem, a więc uzna nad sobą potęgę Boga (2Mch 9,11-17). W swoim liście skierowanym do Żydów (2Mch 9,18-27) król wyznaje, że „nadzieję pokłada w Niebie (*eis ouranon tēn elpida echōn*)” (w. 20). Wzmianka o nadziei może sugerować, że król spodziewał się, iż Bóg obdarzy go zdrowiem lub po śmierci będzie miał udział w zmartwychwstaniu (2Mch 7,11.34), ale te nadzieje okazują się próżne (2Mch 9,18.18).

4. OPOWIADANIE O ZUZANNIE (DN 13)

W opowiadaniu o Zuzannie, będącym greckim dodatkiem do Księgi Daniela (Dn 13), termin „niebo” jako substytut Boga pojawia się dwukrotnie w wyrażeniu „patrzeć w Niebo” (ww. 9 i 35; por. Dn 4,31).

W w. 9 wyrażenie „nie patrzeć w Niebo” występuje w sensie negatywnym, oznaczając postępowanie przeciwne woli Boga i odnosi się do starszych żydowskich, którzy stali na czele wspólnoty, pełniąc funkcję sędziów i przewodników ludu. Dwaj starsi, pałając żądzą wobec Zuzanny, oskarżają ją o cudzołóstwo, gdy ta odmawia współżycia z nimi, ponieważ jest wierna Bogu poprzez zachowanie Jego prawa i jest gotowa raczej umrzeć niż zgrzeszyć

13 Por. D.R. SCHWARTZ, *2 Maccabees*, s. 354.

przeciwko cnocie czystości. Autor opowiadania stwierdza, że „zatracili swój rozsądek i odwrócili swoje oczy, żeby nie patrzeć w Niebo (*tou mē blepein eis ton ouranon*), ani nie pamiętać o sprawiedliwych sądach”. Termin „niebo” jest tutaj substytutem samego Boga, a całe wyrażenie podkreśla, że starsi, pałając żądzą do Zuzanny i niesprawiedliwie ją oskarżając, postępują niegodziwie, a więc nie mieli oni względu na Boga.¹⁴

Natomiast w w. 35 wyrażenie „patrzeć w niebo” występuje w sensie pozytywnym i odnosi się do Zuzanny. Autor opowiadania stwierdza, że „ona zaś, płacząc, spojrziała ku Niebu (*aneblepsen eis ton ouranon*), bo w sercu swoim zachowała ufność do Pana”. Wyrażenie „spojrziała w Niebo” jest – podobnie jak w w. 9 – zastępczym określeniem Boga. Jednakże odwrotnie niż w w. 9, oznacza tutaj zwrócenie się do Boga, co przybiera sens błagalnej modlitwy. Niesłusznie oskarżona Zuzanna z pełnym zaufaniem prosi Boga o pomoc, aby ocalił ją z niebezpieczeństwa, co wyraża w wypowiedzianej przez siebie modlitwie (ww. 42-43).¹⁵

5. NOWY TESTAMENT

W Nowym Testamencie w kilku tekstach termin „niebo” jest zastępczym określeniem Boga w sposób wyraźny i bezpośredni (Mk 11,30-32, par.; Łk 15,18.21; J 3,27, „królestwo niebios” w Mt).¹⁶

W Mk 11,30-32 (par. Mt 21,25-26; Łk 20,4-5) rzeczownik „niebo” staje się substytutem Boga w dyskusji między Jezusem a żydowskimi przywódcami

¹⁴ Por. D.M. KAY, *Susanna*, w: *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament*, t. I, ed. R.H. Charles, Oxford 1913, s. 648; C.A. MOORE, *Daniel, Esther, and Jeremiah: The Additions. A New Translation with Introduction and Commentary*, AB 44, New York 1977, s. 96; M. PARCHEM, *Księga Daniela*, s. 710.

¹⁵ Por. TAMŻE, s. 717.

¹⁶ Por. H. TRAUB – G. VON RAD, *ouranos, etc.*, TDNT V, s. 521; M. HUTTER – M. DE JONGE, *Heaven šmjm ouranos (-noi)*, s. 390; zob. też słowniki filologiczne, np. *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature based on Walter Bauer's Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur*, ed. F.W. Danker, Chicago 2000³, s. 739; R. POPOWSKI, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, PSB, Warszawa 1995, s. 449.

na temat pochodzenia chrztu udzielanego przez Jana Chrzciciela, która w szerszym kontekście dotyczyła zagadnienia autorytetu Jezusa (Mk 11,27-33, par.):

„²⁹Jezus zaś powiedział im: «Zadam wam jedno pytanie, odpowiedzcie mi, a ja powiem wam, jaką władzą to czynię. ³⁰Czy chrzest Jana był z Nieba (*ex ouranou*), czy od ludzi? Odpowiedzcie mi!». ³¹I zastanawiali się między sobą, mówiąc: «Jeśli powiemy: ‘Z Nieba (*eks ouranou*)’, powie: ‘Dlaczego więc nie uwierzyliście mu?’. ³²Mamy więc powiedzieć: ‘Od ludzi?’». Bali się jednak ludu, bo wszyscy uważali, że Jan był rzeczywiście prorokiem” (Mk 11,29-32).

W tej perykopie wyrażenie „z nieba”, to znaczy „od Boga”, stoi w kontraście do zwrotu „od ludzi”. Innymi słowy, autorytet Jana, który udzielał chrztu, a tym samym Jezusa, pochodzi od Boga, a nie od ludzi.

Również w kontekście działalności Jana Chrzciciela termin „niebo”, jako zastępcze określenie Boga, pojawia się w Czwartej Ewangelii. Jan Chrzciciel dając świadectwo o Jezusie (J 3,22-30) stwierdza: „Człowiek nie może otrzymać niczego, jeśli nie było mu to dane z nieba (*ek tou ouranou*)” (J 3,27; zob. też 3,31).

W przypowieści o ojcu i dwu synach (Łk 15,11-32) termin „niebo” jako substytut Boga pojawia się dwukrotnie (ww. 18 i 21). Marnotrawny syn, gdy roztrwonił już swój majątek, a następnie doznawszy głodu i upokorzenia, postanowił wrócić do ojca: „Wstanę i pójdę do mego ojca, i powiem mu: Ojcze, zgrzeszyłem przeciwko Niebu (*eis ton ouranon*) i względem ciebie” (Łk 15,18). W w. 21 marnotrawny syn powtarza te same słowa, stojąc przed swoim ojcem: „Ojcze, zgrzeszyłem przeciwko Niebu (*eis ton ouranon*) i względem ciebie (...)” (w. 21).

Najprawdopodobniej termin „niebo” jest zastępczym określeniem Boga w zakończeniu przypowieści o pasterzu i zagubionej owcy (Łk 15,1-7), gdzie Jezus stwierdzając, że „tak samo w niebie (*en tō ouranō*) radość będzie bardziej z powodu jednego grzesznika, który się nawraca, niż z dziewięćdziesięciu dziewięciu sprawiedliwych, którzy nie potrzebują nawrócenia” (Łk 15,7), podkreśla wielką radość Boga z nawrócenia grzesznika.¹⁷

¹⁷ Por.: G. DALMAN, *The Words of Jesus*, trans. D.M. Kay, Edinburgh 1902, s. 210; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia według świętego Łukasza (12-24). Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, NKB.NT III/2, Częstochowa 2012, s. 153.

Termin „niebo” jest zastępczym określeniem Boga w wyrażeniu *hē basileia tōn ouranōn* („królestwo niebios”), które w Ewangelii Mateusza pojawia się 32 razy.¹⁸ Warto zwrócić uwagę, że termin „niebiosa” w zwrocie „królestwo niebios” pojawia się w liczbie mnogiej (grec. *ouranoi*), co bardziej nawiązuje do semickiego sposobu wyrażania się (hebr. *šāmajim*, aram. *šēmajin*), aniżeli do częściej preferowanego używania liczby pojedynczej w Septuagincie i w Nowym Testamencie.¹⁹ Zdaniem wielu uczonych, „termin” niebiosa” w Mateuszowym wyrażeniu „królestwo niebios” stanowi nie tylko zastępcze określenie Boga, ale zwraca również uwagę na potęgę i władzę Boga, podkreślając Jego uniwersalne panowanie, które urzeczywistnia się na ziemi.²⁰

6. LITERATURA RABINICZNA

W literaturze rabinicznej termin „niebiosa” jako zastępcze określenie Boga zwykle pojawia się w wyrażeniach złożonych.²¹ Do najczęściej występujących należą następujące:

¹⁸ Zob. Mt 3,2; 4,17; 5,3.10.19[2razy].20; 7,21; 8,11; 10,7; 11,11.12; 13,11.24.31.33.44.45.47.52; 16,19; 18,1.3.4.23; 19,12.14.23; 20,1; 22,2; 23,13; 25,1. W innych miejscach Nowego Testamentu pojawia się wyrażenie *hē basileia tou theou* („królestwo Boga”), w tym również 4 razy w Ewangelii Mateusza (Mt 12,28; 19,24; 21,31.43), co jednak nie wnosi istotnej różnicy dla znaczenia tych dwóch wyrażen, ponieważ oba podkreślają uniwersalną władzę Boga, która urzeczywistnia się dzięki nauczaniu i działalności Jezusa. Por. J.R. MICHAELS, *The Kingdom of God and the Historical Jesus*, w: *The Kingdom of God in 20th-Century Interpretation*, ed. W. Willis, Peabody 1987, s. 111.

¹⁹ Por. G. DALMAN, *The Words of Jesus*, s. 91-96.

²⁰ Por. np. A.H. MCNEILE, *The Gospel According to St. Matthew*, London 1915, s. XXIII; J. HOMERSKI, *Ewangelia według św. Mateusza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, PŚST III/1, Poznań – Warszawa 1979, s. 102-103; L. MORRIS, *The Gospel According to Matthew*, The Pillar New Testament Commentary, Grand Rapids 1992, s. 53; J. MARCUS, *The Gates of Hades and the Keys of the Kingdom (Matt 16:18-19)*, CBQ 50 (1998) s. 447; R.H. GUNDRY, *Matthew: A Commentary on His Handbook for a Mixed Church under Persecution*, Grand Rapids 1994, s. 43; A. PACIOREK, *Ewangelia według św. Mateusza (1-13). Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, NKB.NT I/1, Częstochowa 2005, s. 133-134.

²¹ Zob. (również przykłady) M. JASTROW, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, t. II, London – New York 1903, s. 1595; G. DALMAN, *The Words of Jesus*, s. 218-219; H. STRACK – P. BILLERBECK, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, t. I, s. 172-178.862-865; H. TRAUB – G. VON RAD, *ouranos, etc.*, TDNT V, s. 512; E. URBACH, *The Sages: Their Concepts and Beliefs*, t. I, Jerusalem 1987, s. 69-71.

(1) *bj dj šmj m* – „w rękach Niebios” / „przez ręce Niebios”, np. m.*Jebamot* 5,13; m.*Sanhedrin* 9,6; 11,5; m.*Chullin* 3,2; b.*Berakot* 33b; b.*Pesachim* 54a; b.*Joma* 74b; b.*Sukkah* 13a; b.*Jebamot* 80b; b.*Ketubot* 30a; b.*Sanhedrin* 52b; 78a; 82b; 89a; b.*Chullin* 55b; b.*Bekorot* 17b; 37b; LevR 16,8; NumR 9,24.

(2) *mlkwt šmj m* – „królestwo Niebios”, np. m.*Berakot* 2,2; b.*Berakot* 10b; 13a; 13b; 15a; 21a; b.*Chagiga* 5b; GenR 9,13; ExodR 23,13; NumR 2,8; 10,4; DeutR 2,31; CantR 2,33; 3,11.

(3) *šm šmj m* – „imię Niebios”, np. m.*Abot* 1,11; 2,2.12; 4,4.11; 5,17; b.*Berakot* 50a; 63a; b.*Pesachim* 49a; b.*Rosz Haszana* 18b; b.*Joma* 86a; b.*Megillah* 3a; b.*Chagigah* 16a; b.*Nedarim* 65a; b.*Sotah* 12a; b.*Sanhedrin* 46a; 103b; NumR 7,5; 8,4; CantR 7,15; RutR 7,1; LamR 4,16; EccR 7,16; 10,5.

(4) *jr 't // mwr' šmj m* – „bojaźń Niebios”, np. m.*Abot* 1,3; 4,12; b.*Berakot* 6b; 28b; 33b; b.*Szabbat* 31b; 63b; b.*Pesachim* 108a; b.*Joma* 72b; b.*Jebamot* 62b; b.*Ketubot* 96a; b.*Nidah* 16b; NumR 15,17.

(5) *jr' šmj m* – „ten, kto boi się Niebios”, np. b.*Berakot* 8a; 39b; 56b; b.*Szabbat* 61a; b.*Sukkah* 49b; b.*Sanhedrin* 70b; b.*Nidah* 33b.

(6) *djn j šmj m* – „prawa/sądy Niebios” (), np. b.*Kidduszin* 24b; 43a; b.*Baba Kama* 22b; 55b; b.*Gittin* 53a.

(7) *kbwd šmj m* – „chwała Niebios”, np. b.*Sanhedrin* 85a; NumR 4,20.

(8) *rħmj šmj m* – „miłosierdzie Niebios”, np. Tg. Ps-Jonatana do Lb 25,8; 25,19.

(9) *mjmr' dšmj'* – „słowo Niebios”, np. Tg. Jonatana do Koh 4,4; Tg. Ps-Jonatana do Lb 20,21; (*mjlt' dšmj'*): Tg. Szeni do Est 4,13.

Na koniec – jako przykład – można przytoczyć fragment dyskusji dotyczącej skuteczności modlitwy, która znajduje się w Talmudzie Jerozolimskim, gdzie termin „niebiosa” jest zastępczym określeniem Boga czyniącego cuda:

„(...) i będziemy się modlić. Jeśli spadnie deszcz, będziemy mogli im powiedzieć: «Niebiosa czynią cuda» (*šmj' m 'bd nsjn*)», ale jeśli nie spadnie, możemy im powiedzieć: «Nie jesteśmy godni modlić się, i aby nasze modlitwy zostały wysłuchane»” (j.*Taanit* 66d).

7. PRZYCZYNA UŻYWANIA TERMINU „NIEBIOŚA” JAKO ZASTĘPCZEGO OKREŚLENIA BOGA

Trudno jednoznacznie stwierdzić, co było powodem używania terminu „niebiosza” jako zastępczego określenia Boga, a więc stosowania tego rodzaju metonimii w odniesieniu do Boga.

Nie ulega wątpliwości, że w Księdze Daniela użycie jako substytutu Boga terminu „niebiosza” (Dn 4,23), który pojawia się w paralelizmie z tytułem „Najwyższy”, wynika z kompozycji aramejskiego opowiadania (Dn 3,31-4,34), zwłaszcza interpretacji snu i opisu jego wypełnienia (ww. 16-30). W kontekście opowiadania w Dn 4, termin „niebiosza” użyty w odniesieniu do Boga razem z tytułem „Najwyższy” podkreśla przede wszystkim absolutną i uniwersalną władzę Boga. To Bóg jest najwyższym Królem i wszystko jest uzależnione od Jego woli, zwłaszcza władza sprawowana przez ziemskich królów.

Nieco inna sytuacja przedstawia się w Księgach Machabejskich, Nowym Testamencie czy późniejszej literaturze rabinicznej. Jeśli chodzi o Księgi Machabejskie, to być może używanie terminu „niebo” jako zastępczego określenia Boga jest echem swoistego rodzaju polemiki między judaizmem a hellenizmem, ponieważ podobna praktyka spotykana jest również w świecie grecko-rzymskim, a samo słowo *ouranos* w mitologii greckiej jest również imieniem własnym Uranosa, „Nieba”.²² Generalnie istnieje przekonanie, że powodem posługiwania się terminem „niebo” jako określeniem Boga był zwyczaj unikania używania imienia Boga ze względu na Jego świętość.²³ Wydaje się jednak,

²² Por. F. CUMONT, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, Chicago 1911, s. 127-128; H. TRAUB – G. VON RAD, *ouranos, etc.*, TDNT s. 497-501; M. HUTTER – M. DE JONGE, *Heaven šmjn ouranos (-noi)*, s. 389. Według Hezjoda (*Theogonia*, 126-128), Uranosa zrodziła Gaia (tj. „Ziemia”), której stał się mężem i od nich pochodzą Tytani, zob. też H.G. LIDDELL – R. SCOTT, *Greek-English Lexicon: With a Revised Supplement*, Oxford 1996, s. 1273.

²³ W odniesieniu do 1-2Mch, zob. np. F. GRYGLEWICZ, *Księgi Machabejskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, PŚST VI/4, Poznań 1961, s. 80; J.A. GOLDSTEIN, *I Maccabees*, s. 13; K.-D. SCHUNCK, *I. Makkabäerbuch*, Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit, I/4, Gütersloh 1980, s. 293; S. GADECKI, *Konfrontacja judaizmu z pogańskim hellenizmem (I Księga Machabejska)*, w: *Księgi historyczne Starego Testamentu, część II: Dziejopisarstwo okresu judaistycznego*, Wprowadzenie w myśl i wezwanie ksiąg biblijnych, t. 3, red. J. Frankowski, Warszawa 2007, s. 238.

że główną przyczyną takiej praktyki była charakterystyczna dla późnego judaizmu – czego ślady pojawiają się również w NT – ogólna tendencja posługiwania się różnego rodzaju określeniami zastępczymi w odniesieniu do Boga.²⁴ Za taką opinią przemawia również to, że w wielu przypadkach trudno jednoznacznie stwierdzić, czy użyte określenie jest formą zastępczą „imienia” Boga, czy też ogólnie stanowi substytut osoby Boga. Praktyka używania różnych terminów jako zastępczych określeń Boga, które stają się Jego synonimami, rozwija się w późniejszej literaturze żydowskiej, dla przykładu w targumach często pojawia się termin *mjmr’* (dosł. „słowo”), natomiast w pismach rabinicznych występuje między innymi *šm* („imię”) czy *mšwm* („miejsce”).²⁵

PODSUMOWANIE

W okresie hellenistyczno-rzymskim termin „niebiosa” jest używany w znaczeniu teologicznym, stając się zastępczym określeniem Boga. Wydaje się, że stosowanie tego rodzaju praktyki wywodzi się z posługiwania się już w epoce perskiej i w czasach późniejszych w odniesieniu do Boga złożonym tytułem „Bóg/Pan/Król niebios”, na co wskazują świadectwa pochodzące z ksiąg biblijnych (Ezd, Neh, Dn, Tob, Jud), papirusów z Elefantyny, jak również zwyczaj określania w ten sposób swoich bóstw przez Persów i Greków. Jedynym miejscem w Biblii Hebrajskiej, w którym termin „niebiosa” staje się substytutem na określenie Boga, jest tekst w Dn 4,23, co podkreśla z niezwykłą emfazą prawdę o absolutnej i uniwersalnej władzy Boga przewyższającej wszystko, a zwłaszcza panowanie królów ziemskich. Późniejsze świadectwa pochodzące z Ksiąg Machabejskich (1-2Mch), opowiadania o Zuzannie (Dn 13), Nowego Testamentu (Mk, Mt, Łk, J), literatury rabinicznej (Miszna, Tal-

²⁴ Por. J. MAIER, *Między Starym a Nowym Testamentem. Historia i religia w okresie Drugiej Świątyni*, tłum. E. Marszał, J. Zakrzewski, *Myśl Teologiczna* 36, Kraków 2002, s. 235-236.

²⁵ Por. A. MARMORSTEIN, *The Old Rabbinic Doctrine of God*, London 1927, s. 54-107; D. GREEN, *Divine Names: Rabbinic and Qumran Scribal Techniques*, w: *The Dead Sea Scrolls Fifty Years After Their Discovery*, ed. L. Schiffman, Jerusalem 2000, s. 508-511. Zob. także dyskusję na ten temat w: J.T. PENNINGTON, *Heaven and Earth in the Gospel of Matthew*, NTSup 126, Leiden 2007, s. 13-23.

mud Babiloński i Jerozolimski, najstarsze midrasze, targumy) wskazują, że posługiwanie się terminem „niebios” jako zastępczym określeniem Boga wynikało raczej z ogólnej tendencji – charakterystycznej dla późnego judaizmu – używania różnych synonimów w odniesieniu do osoby Boga, aniżeli z praktyki unikania używania imienia Boga z powodu szacunku wynikającego z Jego świętości przez wzgląd na przykazanie Dekalogu (Wj 20,7; Pwt 5,11).

~

**THE THEOLOGICAL MEANING OF THE TERM “HEAVEN”
AS A SUBSTITUTE DESIGNATION
OF GOD IN THE SCRIPTURAL TRADITION
AND THE RABBINIC LITERATURE
(summary)**

In the Hellenistic-Roman period the term “heaven” is used in the theological meaning and becomes the substitute designation of God. Incorporating this kind of practice seems to have originated from the application of the composite title “God / Lord / King of heaven”, to God in the Persian times and later, which is testified by the biblical texts (Ezra, Nehemiah, Daniel, Tobit, Judith) and the Elephantine papyri, as well as the fact that Persians and Greeks referred to their deities in this very way. The only fragment of the Hebrew Bible in which the term “heaven” appears as a substitute designation of God is Dan 4:23. With an unusual emphasis, the text accentuates the belief in an absolute and universal authority of God that surpasses everything, especially the rule of earthly kings. Later testimonies from 1-2 Maccabees, “Story of Susanna” (Dan 13) and the New Testament (Mark, Matthew, Luke, John), as well as the rabbinic literature (Mishnah, Jerusalem and Babylonian Talmud, the earliest Midrashim, Targums), demonstrate that the usage of the term “heaven” as the substitute designation of God seems to have resulted from a more general tendency of the late Judaism to refer to God by means of various synonyms, and had likely nothing to do with avoiding pronouncing the name of God due to the respect and reverence for His holiness in conformity with one of the Ten Commandments (Ex 20:7; Deut 5:11).

Słowa kluczowe: niebiosa, Bóg, judaizm, okres Drugiej Świątyni, Nowy Testament.

Keywords: heaven, God, Judaism, Second Temple Period, New Testament.

Bibliografia:

- GOLDSTEIN J.A., *I Maccabees. A New Translation with Introduction and Commentary*, AB 41, Garden City 1976.
- GOLDSTEIN J.A., *II Maccabees. A New Translation with Introduction and Commentary*, AB 41A, New York 1983.
- MICHAELS J.R., *The Kingdom of God and the Historical Jesus*, w: *The Kingdom of God in 20th-Century Interpretation*, ed. W. Willis, Peabody 1987, s. 109-118.
- COLLINS J.J., *Daniel. A Commentary on the Book of Daniel*, Hermeneia, Minneapolis 1993.
- Traub H. – G. von Rad, *ouranos, etc.*, w: *Theological Dictionary of the New Testament*, ed. G. Kittel, G. Friedrich, trans. G.W. Bromiley, t. V, Grand Rapids 1995, s. 497-512.
- GREEN D., *Divine Names: Rabbinic and Qumran Scribal Techniques*, w: *The Dead Sea Scrolls Fifty Years After Their Discovery*, ed. L. Schiffman, Jerusalem 2000, s. 497-511.
- PARCHEM M., *Pojęcie królestwa Bożego w Księdze Daniela oraz jego recepcja w pismach qumrańskich i w apokaliptyce żydowskiej*, RSB 9, Warszawa 2002.
- BARTELMUS G., *šamayim – heaven*, w: *Theological Dictionary of the Old Testament*, ed. G.J. Botterweck – H. Ringgren – H.-J. Fabry, trans. D.E. Green, t. XV, Grand Rapids 2006, s. 204-236.
- PARCHEM M., *Księga Daniela. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, NKB.ST XXVI, Częstochowa 2008.
- SCHWARTZ D.R., *2 Maccabees*, Commentaries on Early Jewish Literature, Berlin – New York 2008.